

УДК 929.651 (477) «15/17»

Олег Однороженко

УКРАЇНСЬКА ЗЕМЕЛЬНА ГЕРАЛЬДИКА XVI–XVIII ст. ЗА СФРАГІСТИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

На основі вивчення та джерелознавчого аналізу сфрагістичного матеріалу досліджується використання земельних гербів на воєводських, земельних та повітових печатках XVI–XVIII ст.

Використання земельних печаток (воєводств, земель та повітів) на території Польського королівства та Великого князівства Литовського зафіксовано від початку XVI ст. Так, в сеймовій конституції 1505 р. відзначено необхідність використання земськими судами земельних печаток¹ – «sigillo terrestri»².

В привілеї великого князя литовського Жигимонта I Дорогичинській землі від 5 березня 1516 р. було вміщено опис земельної печатки: «Ordinamus etiam ac instituimus, ut in singulis citationibus literalibus terrestribus sigillum terrestre districtus Drochiciensis: infra depictum equum sellatum uno homine armato, litera Sacra ad perpetuam memoriam nominis nostri praecincto in se continens, applicaretur subinprimereturque toties quoties fuerit opportunum. Quod quidem sigillum supradescriptum praesenti privilegio nostro ipsi districtui Drochiciensi et incolis eius, quoad praefatam necessitatem judicariam ac pro armis terrestribus Drochiciensibus...tribuendum duximus, prout tribuimus et concedimus perpetuis temporibus»³.

Слід зазначити, що використання державного герба (в даному разі Великого князівства Литовського – Погоні, в поєднанні з ініціалом імені великого князя) на земельних печатках в подальшому набуде широкого поширення. Втім, використання земельних печаток в Польщі та Великому князівстві Литовському в 1

половині XVI ст. було спорадичним. В нашому розпорядженні є лише один відбиток земельної печатки з цього часу – Віської землі, що в Мазовії, на якій зображено орла під короною⁴.

Стабільне застосування земельних печаток в офіційному діловодстві розпочинається від середини XVI ст.⁵ В другому Литовському Статуті 1566 р. було унормовано не лише порядок використання земельних печаток, але і їх зовнішній вигляд: «Теж мы Господарь даем под гербом того паньства нашого Великого князства Литовского, Погонею, печать, до каждого повету ...»⁶.

Реалізацію цього положення Статуту спостерігаємо на прикладі печаток Кременецького повіту та Київського воєводства. В першому випадку справу маємо з відбитком від 1580 р. круглої форми і розміром 23 мм. В полі печатки вміщено щит ренесансної форми з зображенням лицаря на коні, який в правиці тримає меч. По колу вміщено напис: PIECZENC : W : X : L : NA POWIAT : KRZEMIENIECZKI⁷.

Печатка Київського воєводства відома за цілим рядом відбитків, які бачимо при документах від 1614–1645 рр.⁸ Вона має восьмикутну форму (доволі незвичну, як для земельних печаток) розміром 26 x 24 мм і напис: PICZEC ZIEMSKA WOIEWOC KIIOW. В її полі бачимо прямокутної форми щит з заокругленням згори і в бароковому картуші, на якому вміщено зображення Погоні, яка має цікаву особливість – в правиці лицар тримає не меч, який можемо бачити на найдавніших зображеннях Погоні від XIV–XV ст.⁹

Істотні зміни в зовнішньому оформленні цілого ряду воєводських і повітових печаток мали відбутися у 1569 р. Оскільки, в результаті Люблинської унії воєводства Київське, Волинське, Брацлавське та Підляське переходили зі складу Великого князівства Литовського до Корони Польської, то в подальшому в офіційній практиці цих воєводств замість державного герба Великого князівства (Погоні) мало використовуватися зображення коронного орла.

Ось як про це говорять привілеї відповідним воєводствам: Підляському, від 5 березня 1569 р. – «Też postanowiamy, aby na-

potym w sprawach pospolitych przystoynych y prawnych, za znakow na chorągwiach woiennych w Powiecie swym od tego czasu y na potym, orła znaku Korony Polskiej używali»¹⁰; Волинському, від 26 травня 1569 р. – «Naostatek ustawuiemy: aby od tego czasu we wszystkich odprawach pospolitych, y na chorągwiach ziemskich w tey ziemi Wołyńskiej, przy swych dawnych herbiech, orła znaku Koronnego herbu używali»¹¹; Київському, від 5 червня 1569 р. – «Naostatek ustawuiemy, aby od tego czasu we wszytkich odprawach pospolitych, y na chorągwiach ziemskich w tey Ziemi Kiiowskiej, przy swych dawnych herbiech, orła znaku Koronnego używali»¹².

Як бачимо, якщо «Przywilej przywrocenia ziemie Podlaskiey do Korony Polskiej» прямо говорить про використання в якості воєводського і повітового гербів коронного герба – орла під короною (якого і було вирізано на повітових печатках виготовлених у 1569 р.¹³), то в разі з Волинським і Київським воєводствами привілеї не дають ясних формулювань, відзначаючи лише необхідність використання державного герба поруч зі старими земельними гербами, ближче не пояснюючи способів цього поєднання.

Втім, дані постанови щодо Волинського і Київського воєводств так і не набули реального значення, оскільки Київське воєводство, принаймні, до середини XVII ст. продовжувало користуватися печаткою з зображенням Погоні, а щодо Волинського воєводства знадобилася нова постанова, яка роз'яснювала спосіб поєднання старого земельного герба (хреста) з державним гербом Корони Польської.

В сеймовій ухвалі, щодо «Trybunału Wołyńskiego y Braclawskiego, woiewodztw» від 18 квітня 1589 р. зазначалося: «To iest, z Woiewodztwa Wołyńskiego Herbowe pieczęci krzyż, a na krzyżu orzeł»¹⁴. В цій же ухвалі давалося роз'яснення і щодо герба Брацлавського воєводства «Także y Woiewodztwu Braclawskiemu, ma bydź puł miesiąca a krzyż»¹⁵.

У відповідності до цієї постанови на воєводських і повітових печатках Волині, виготовлених після 1589 р., неодмінно було присутнє зображення орла, але спосіб його поєднання з власне

волинським гербом так і не набув усталеного вигляду, хоч сеймова ухвала здавалося б давала чіткі інструкції щодо цього.

Так, на найдавнішій воєводській печатці, відбиток якої знаходиться при документі від 1634 р., бачимо зображення лапчастого хреста, яке вміщено в долішній частині печатки під коронованим орлом¹⁶. Подібну іконографію бачимо на одній з печаток Володимирського повіту від 1624–1628 рр.¹⁷, яка має напис по колу: *PIECZEC ZIEMSKA POWIATV WLODZIMIERSKIEGO*, і на луцькій повітовій печатці від 1605–1660 рр.¹⁸ з написом: *+ PIECZEC + ZIEMSKA + POWIATU + LUCKIEGO*. Слід зазначити, що на цих повітових печатках орли зображені без корон, а остання печатка має ту особливість, що хрест зображено не лапчастим, як це було звично для волинського герба в кінці XVI–XVII ст.¹⁹, а прямим, який бачимо на найдавніших видозмінах волинського герба XIV – початку XV ст.²⁰

Зображення волинського герба, яке було б згідне з постановами сейму 1589 р., бачимо лише на двох повітових печатках виготовлених того ж року (як це видно з їх довколишніх написів). На кременецькій печатці 1589 р. вміщено ренесансний щит з зображенням лапчастого хреста, який обтяжено орлом під короною. Напис по колу має наступний зміст: *PIESTEN...POWIAT : KRZEMIANIECKI : 1589*²¹. Володимирська печатка 1589 р. має аналогічне зображення з тією лише відміною, що хрест з орлом вміщено безпосередньо в полі печатки, а не в щиті. Зміст напису: *+ PIECZENC ZIEMSKA POWIATV WLLODZI : ROK 1589*²².

Найпоширенішим способом поєднання коронного герба з земельним на волинських воєводських і повітових печатках є зображення хреста на грудях коронованого орла. Подібний сюжет бачимо на двох воєводських печатках з другої половини XVII ст.²³ – кінця XVIII ст.²⁴ Остання з цих печаток мала наступний довколавий напис: *WOIEWODZTWA WOLINSKIEGO PIECZENC*.

Аналогічне зображення присутнє також на володимирській повітовій печатці від 1608 року, яка має овальну форму роз-

міром 33x31 мм і довколовий напис: * PIECZEC ZIEMSKA WŁODZIMIRSKA WOIEWODZTWA WOLYNSKIEGO²⁵. Печатка Володимирського повіту від 1655 р. містить в собі зображення орла без корони, на грудях у якого також бачимо лапчастий хрест, але розміщений в полі овального щитка²⁶. Нарешті, на володимирській повітовій печатці, від 1663 р., овальної форми і розміром 37 x 30 мм, зображено лише орла без корони безпосередньо в полі печатки, довколовий напис: + PIECZEC ZIEMSKA POWIATV WL ...²⁷.

Необхідно зазначити, що і на брацлавській воєводській печатці, яку бачимо при значній кількості документів від 1628–1645 рр., також зображено неукоронованого орла в супроводі довколового напису: + PIECZENC + ZIEMSKA + WOIEWODSTWA + BRASLAWSKIE²⁸, що, очевидно, протирічить постанові сейму від 1589 р. Варте уваги і те, що і на пізнішій воєводській печатці з кінця XVIII ст. ми також не бачимо затвердженого у 1589 р. гербу. Натомість, в овальному щиті оточеному бароковим картушем і короною зображено розширений хрест без жодної іншої додаткової фігури. Подібне зображення до певної міри нагадує найдавніші варіанти брацлавського земельного герба з XVI ст.²⁹.

Лише в другій половині XVII ст. справа дійшла до зміни київської воєводської печатки і зображеного в її полі герба, який своїм змістом в цілому став узгоджуватися з постановою привілею 1569 р. Печатка Київського воєводства, яку бачимо при документах від 1699–1743 рр.³⁰, має поле розділене на три частини, в першій з яких зображено орла без корони, повернутого вліво, в другій – ведмедя, який іде по землі вліво, в третій – янгола, який тримає в руках два мечі, один здійснений вгору, інший опущений дотолу.

В даному разі маємо справу зі спробою поєднати в цілісну композицію коронний герб (відповідно до рішення 1569 р.) і традиційні земельні герби Київщини, один з яких, щоправда, бачимо в дещо змодифікованому вигляді. Маємо на увазі зображення ангела, який в якості київського земельного герба відомий

принаймні від початку XV ст.³¹ В першій половині XVI ст. його іконографія зазнає змін – в руках у янгола з'являється меч³². Нарешті, від другої половини XVI ст. починають зображувати янгола, що тримає меч і піхви вістрями додола³³. Таким чином, варіант герба, зображення якого бачимо на печатці кінця XVII – другої половини XVIII ст., необхідно визнати за ще одну видозміну київського земельного герба, яку дотепер ще не було зафіксовано в жодному іншому джерелі.

Щодо іншого київського земельного герба, зображення якого бачимо в другій частині поля печатки 1699–1743 рр., то він також має давнє походження. Так, вже від кінця XVI ст. його зображення було представлено на звороті прапору Київського воєводства³⁴. Не позбавлений інтересу і той факт, що в південно-слов'янському гербовнику початку XVIII ст. «Stemmatographia», автором якого був видатний хорватський діяч Павло Ріттер-Вітезович³⁵, в якості герба Скіфії (тобто Північного Причорномор'я та наддніпрянських земель) фігурує зображення трьох ведмежих голів³⁶, що може вказувати на певний зв'язок даного герба з одним з київських земельних гербів.

На київській печатці з кінця XVIII ст. зображення ведмеда вже не бачимо: щит в бароковому картуші з короною розтято: в першій частині бачимо орла без корони, в другій – все того ж ангела з двома мечами. Натомість привертає увагу коловий напис, який вказує на приналежність печатки Київському повіту: * PIЄCZEC * ZIEMSKA * WOIEWODZTWA * POWIATU KIIOWSKIEGO³⁷.

Що стосується українських земель, які ще від 15-го ст. входили до складу Польського королівства, то використання ними власних земельних печаток зафіксовано нами лише від першої половини XVII ст. Так, на печатці Подільського воєводства, яка використовувалася впродовж 1631–1790 рр., і мала коловий напис: * SIGILLVM * TERRESTRE * PALATINATVS PODOLIEN, було зображено сонце з людським обличчям і значною кількістю хвилястих променів³⁸.

Використання даного зображення в якості подільського зе-

мельного герба розпочинається принаймні від початку XV ст.³⁹. Сонце з людським обличчям, але з прямими променями, вміщено також на печатці Летичівського повіту від 1631 р., в супроводі довколавого напису: ...*PODOLIAE DISTRICTVS LATICZOWIENS*⁴⁰.

Старі земельні герби, початок використання яких сягає XIV–XV ст.⁴¹, вміщено також на печатках Галицької, Львівської та Холмської земель Руського воєводства. На галицькій печатці зображено овальний щит в оточенні барокового картуша, на якому вміщено короновану галку, що стоїть на землі з розпростертими крилами. Печатка має овальну форму, розмір 32 x 28 мм і коловий напис з наступним змістом: * *SIGILLVM TERRA HALICIENSIS*⁴².

Печатка Львівської землі від другої половини XVII ст. має круглу форму розміром 26 мм і зображення лева під короною, якого обернено по-геральдичному ліворуч, в супроводі колового напису: * *SIG TER LEOPOL* ...⁴³. Пізніша печатка Львівської землі, яка використовувалася впродовж 1674–1764 років⁴⁴, мала подібне за своїм змістом зображення, але відмінний коловий напис: *SIGILLUM TERRA LEOPOLIENSIS ET DISTRICTVS ZIDACIOVIENSIS*, який вказував на приналежність даної печатки водночас Львівській землі та Жидачівському повіту.

Варто відзначити, що вже через два роки після початку використання даної печатки, сеймовою конституцією від 15 травня 1676 р., було затверджено осібний герб для Жидачівської землі: «*Urzędem żydaczowskim na sejmie anni 1673 lege publica ordynowanym, miejsce naznaczone po ziemi sanockiej odmieniamy, ale ich po ziemiach halickiej i chełmskiej przenosimy. A chorągwi żydaczowskiej insigne tres catulos leonis w polu błękitnym auctoritate praesentis conventis deklarujemy*»⁴⁵. Який, втім, так і не знайшов, очевидно, свого відображення на сфрагістичному матеріалі.

Від 1770 р. маємо відбиток печатки Холмської землі круглої форми і розміром 43 мм. В полі печатки зображено щит в оточенні картуша увінчаного короною, на якому вміщено ведмедя,

який іде по землі між трьома соснами. Довколовий напис зберігся частково: ... ZIEMSKA CHELMSKA ⁴⁶.

Необхідно звернути увагу, що практика використання осібних земельних гербів на воєводських, та повітових печатках мала своє поширення лише в межах коронних земель (як на українських, так і на польських етнічних теренах; скажімо на печатках Варшавського⁴⁷ та Люблінського⁴⁸ воєводств бачимо звичні земельні герби), в той час як на теренах Великого князівства Литовського і після Люблінської унії в якості земельних гербів найчастіше використовувалися видозміни державного герба – Погоні. Подібну практику спостерігаємо як на українських, так і на білоруських етнічних територіях, що входили до складу Великого князівства Литовського.

Так, найдавніша печатка Берестейського воєводства має зображення півкруглого щита в оточенні барокового картуша, який увінчано князівською короною, з вміщеним в його полі зображенням Погоні⁴⁹. Пізніші берестейські печатки мають те саме зображення Погоні, але з суттєвими доповненнями позащитового оформлення даного герба. Зокрема, на печатці, відбиток якої знаходиться при документі від 1784 р.⁵⁰, бачимо зображення барокового щита під князівською короною, який тримають два лицаря озброєні списами, що стоять на підставці. Децю відмінним від попередньої печатки є і зображення в щиті: лицар тримає щит, на якому зображено подвійний хрест – один з найдавніших гербів Великого князівства Литовського, який почав своє функціонування в якості державно-династичного знаку династії Ягелонів ще наприкінці XIV ст.⁵¹. Печатка має овальну форму, розмір 68 x 60 мм і довколовий напис: PIECZENC ZIEMSKA WOIEWODZTWA BRZESKIEGO LITEWSKIEGO.

Ще більше деталей має гродська печатка Берестейського воєводства, кілька відбитків якої бачимо при документах від 1798р.⁵². Зокрема, в щиті поруч з зображенням Погоні бачимо малюнок трьох веж під копитами коня, що зближує герб на даній земельній печатці з пізнім гербом княжого роду Чорторийських князів на Клевані, який можемо спостерігати на цілій серії пе-

чаток від середини XVIII ст.⁵³. А за щитом вміщено зображення мантиї. Печатка має круглу форму (розмір 59 мм) і напис: PIĘCZEC GRODZKA WOIEWODZTWA BRZESCKIEGO.

Зображення Погоні присутнє також на повітових печатках даного воєводства⁵⁴, яке мало в своєму складі два повіти: Берестейський та Пінський. Але якщо печатки другої половини XVII – першої половини XVIII ст. мали в своєму полі зображення Погоні без позашитового оздоблення, то печатка цивільно-військової комісії Пінського повіту кінця XVIII ст. має доволі складну геральдичну композицію. В полі печатки вміщено овальний щит, на якому графічно (тонкими лініями) позначено червоне поле, в якому бачимо на землі лицаря на коні, який тримає в правиці меч, а в лівиці – щит з подвійним хрестом. Над щитом князівська корона, за щитом шаблі, рушниця, прапори, списи, гармати, ядра, литаври, згори стрічка з написом: ROKU 1790. Печатка має круглу форму (розмір 70 мм) і напис: * PIĘCZĘC KOMMISSYI CYWILNO WOYSKOWEY POWIATU PINSKIE⁵⁵.

В нашому розпорядженні є також три печатки Мінського воєводства (південна частина якого була тереном компактного українського розселення) першої половини XVII ст. Всі вони мають зображення Погоні, щоправда у дещо видозміненому вигляді. Так, на печатці від початку XVII ст. (яка згодом використовувалася при затвердженні документів від 1637–1665 рр.) зображено лицаря на коні, який тримає в правиці меч. Здолу на основі розміщено дату виготовлення печатки: 160 ..., коловий напис зберігся частково: ...ZIEMSKA MINSKA⁵⁶.

На печатці від 1620 р. бачимо подібне зображення, але Погоню розміщено на щиті ренесансної форми. Напис має наступний зміст: ... WOIEWODZTWA MINSKIEGO⁵⁷. Врешті, печатка від 1633 р. має Погоню, що обернена по-геральдичному ліворуч, і напис: PIĘCZEC ZIEMSKA WOIEWODZTWA MINSKIEGO⁵⁸. Цікаво відзначити, що на жодній мінській воєводській печатці Погоня не має звичного для своєї іконографії зображення щита, що його тримає лицар, в той час як на обох печатках Річицького повіту (який був складовою частиною Мінського воєводства)

від кінця XVI ст.⁵⁹ та 1 першої половини XVII ст.⁶⁰ лицаря зображено озброєним як мечем, так і щитом.

Інші воєводства та повіти Великого князівства Литовського в основній своїй масі використовували печатки з подібним змістом. Найдавніша з відомих нам на сьогодні повітових печаток з теренів Великого князівства – Новогородоцького повіту (від 1565–1645 рр.), має в своєму полі ренесансний щит з зображенням лицаря на коні, який в правиці тримає меч, в лівиці щит. Здолу вміщено дату виготовлення печатки: 1565 р. (тобто ще до офіційного поділу Великого князівства Литовського на воєводства і повіти згідно з територіально-адміністративною реформою 1566 р.), а навколо напис: PIECZEC ... POWIAT NOVOGRODSKI⁶¹.

На віленських воєводських печатках також незмінно бачимо Погоню. На печатці від першої половини XVII ст. (її бачимо при документах від 1634–1645 рр.), круглої форми і розміром 30 мм, зображено ренесансний щит, на якому лицаря на коні озброєно мечем і щитом⁶². Аналогічне зображення знаходимо на печатці від 1663–1679 рр., з тією лише відмінністю, що під копитами коня вміщено дату виготовлення печатки: 1663 р., а зображення супроводжує напис: * PIECZEC ZIEMSKA W WILENSKIE⁶³.

Нарешті, на печатці від 1688–1700 рр. зображення Погоні розміщено на щиті прямокутної, з загостренням здолу, форми, який супроводжує князівська корона і різноманітна зброя: сокири, прапори, списи, шаблі, гармати, литаври, ядра. Печатка має овальну форму (розмір 46 x 39 мм) і напис: PIECES ZIEMSKA WILENSKA ANNO 1688⁶⁴.

Єдиний відомий на сьогодні виняток з правила зображувати на воєводських печатках Великого князівства Литовського державний герб Погоню стосується печатки Смоленського воєводства (південна частина якого – Стародубський повіт, розміщувалася на українських етнічних теренах), на якій бачимо видозміну старого (від початку XVI ст.⁶⁵) земельного герба Смоленської землі: півкруглий щит, на якому лівий перев'яз, над щитом корона, здолу схрещено дві пальмові галузки⁶⁶.

Нарешті, необхідно згадати про декілька не позбавлених інтересу печаток переходових часів, коли території Правобережної України, приєднані в результаті другого та третього поділів Речі Посполитої до Російської імперії, використовували в своїй діловодній практиці печатки, на яких поруч зі старими земельними гербами фігурували символи імперії. Зокрема, на печатці Київського гродського суду на грудях двоголового орла вміщено овальний щиток зі звичним зображенням герба – Київського воєводства – ангела, що тримає меч та піхви, в оточенні напису: * PIECZEC * GRODU * KIYOWSKIEGO ⁶⁷.

Аналогічну композицію спостерігаємо на печатці гродського суду Камінецького повіту: на грудях у двоголового орла розмістилося зображення сонця з людським обличчям. Напис по колу має наступний зміст: SONDU + GRODSKIEGO ZIEME KAMIENIECKI PIECZEC ⁶⁸.

Підбиваючи підсумки маємо зазначити, що з наявного в нашому розпорядженні сфрагістичного матеріалу стає очевидним широке застосування земельних гербів на відповідних воєводських, земельних та повітових печатках Великого князівства Литовського та Корони Польської впродовж майже 250 років. А тих, в свою чергу – в офіційному діловодстві відповідних територіально-адміністративних одиниць.

1. Kuczyński S. Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. – Warszawa, 1993. – С.180.

2. Volumina Legum. –Vol 1. – Petersburg, 1859. – С.137.

3. Там само. – С.175.

4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 664. – Арк. 1 зв.

5. Kuczyński S. Polskie herby ziemskie... – S.181.

6. Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – С. 46.

7. ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр.15. – Арк. 1.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – НБУВ, ІР). – Ф. 2. – Спр. 8252; Спр. 20953; Спр. 20954;

Спр. 20960; Спр. 20961; Спр. 20963; Спр. 20964; Спр. 23265; Спр. 232-66; Спр. 23267; Спр. 23269; Спр. 23270; Спр. 23273; ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 10 а; Спр. 63. – Арк. 9 зв.; Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 14.

9. Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich // *Ateneum Wileński*. – Roczник 7. – Wilno, 1930. – S.700, 719–722; Heymowski A. Herby polskie w stocholmskim Codex Bergshammer // *Studia Źródłoznawcze*. – Tom 12. – Warszawa, 1968. – S.78, 80; Heymowski A. Herby polskie w brukselskim Armorial Lyncenich // *Studia Źródłoznawcze*. – Tom 29. – Warszawa, 1985. – S.104, 114; Żebrawski T. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Kraków, 1865. – S. 43–45.

10. *Volumina Legum*. – Vol. 2. – Petersburg, 1859. – S. 79.

11. Там само. – S. 83.

12. Там само. – S. 87.

13. Kuczyński S. Polskie herby ziemskie... – S.183, 220.

14. *Volumina Legum*. – Vol. 2. – Petersburg, 1859. – S. 295.

15. Там само. – S. 295.

16. ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 6.

17. НБУВ, IP. – Ф. 2. – Спр. 20944; Спр. 20950; Спр. 20951.

18. НБУВ, IP. – Ф. 2. – Спр. 17445; Спр. 17474; Спр. 20943; Спр. 22-614; Спр. 22621; ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 2 зв; Спр. 28. – Арк. 1 зв.; Спр. 31. – Арк.1 зв.; Ф.2228. – Оп.1. – Спр. 407. – Арк. 37 зв., 47; Спр. 411. – Арк. 31, 47.

19. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858. – S.920; Gumowski M. Pieczęcie królów polskich. – Warszawa, 1910; Цітоў А. Пятчаткі старажытнай Беларусі. – Мінск, 1993.

20. *Das Concilium Buch geschehen zu Costencz*. – Augsburg, 1483. – C.217; Piekosiński F. Goście polscy na soborze konstancyjskim // *Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności*. Wydział Historyczno-filozofski. Tom 37. – Kraków, 1899. – S.150; Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich // *Ateneum Wileński*. – Roczник 7. – Wilno, 1930. – S.7-20–721, 724–725; Heymowski A. Herby polskie w stocholmskim Codex Bergshammer // *Studia Źródłoznawcze*. – Tom 12. – Warszawa, 1968. – S.81; Heymowski A. Herby polskie w brukselskim Armorial Lyncenich // *Studia Źródłoznawcze*. – Tom 29. – Warszawa, 1985. – S.115.

21. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 7325; Спр. 17448; Спр. 22620; Спр. 23-366; ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 10; Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3 зв.
22. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 22574.
23. ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 12.
24. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 8229.
25. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 8218; Спр. 8219.
26. ЦДІАК України. – Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 46 зв.
27. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 20968; Спр. 22018.
28. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 20952; Спр. 209546; Спр. 20957; Спр. 20-958; Спр. 20959; ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1; Спр. 210. – Арк. 1 зв.; Спр. 221. – Арк. 3; Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 11.
29. *Stemmata polonica. Rękopis № 1114 Klejnotów Długosza w bibliotece Arsenalu Paryżu.* – Warszawa, 1926. – S.77; Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego.* – Kraków, 1858. – S.921.
30. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 20647; Спр. 23276; ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 6, 8, 25.
31. *Das Concilium Buch geschehen zu Costencz.* – Augsburg, 1483. – S.217.
- Piekosiński F. *Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozofski. Tom 37.* – Kraków, 1899. – S.150.
32. *Stemmata polonica. Rękopis № 1114 Klejnotów Długosza w bibliotece Arsenalu Paryżu.* – Warszawa, 1926. – S.77.
33. Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego.* – Kraków, 1858. – S. 918.
34. Gwagnin A. *Sarmatiae europeae descriptio.* – Cracoviae, 1578. – *Lithvaniae descriptio.* – S.26; Gwagnin A. *Kronika Sarmacyey europeyskiej.* – Kraków, 1611. – Książ 3. – S.24.
35. Ritter P. *Stemmatographia sive Armorum Illicorum Delineatio, Descriptio et Restitutio.* – Viena, 1701.
36. *Изображеніє оружїя илирических. Стематографїя.* – Нови Сад, 1972. – С.32. Жефарович Х. *Стематографїя.* – София, 1986. – С. 32.
37. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 23388.
38. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 22014; Спр. 22016; Спр. 22017; Спр.

22018; Спр. 22020; ЦДІАК України. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 38, 1474, 1563, 1564.

39. Длугош Я. Грюнвальдская битва. – Москва–Ленинград, 1962. – С.89; Długossii I. Opera omnia. – Vol.13. – Cracoviae, 1877. – P.39; Das Concilium Buch geschehen zu Costencz. – Augsburg, 1483. – P. 217; Piekosiński F. Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozofski. Tom 37. – Kraków, 1899. – S.151.

40. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 22014. – Арк. 63.

41. Грушевський М. Молотівське срібло // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т. 25. – Львів, 1898. – С. 5–6; Лаппо-Данилевский А. Печати последних Галицко-Владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий 2-й, князь всей Малой Руси. – СПб, 1907. – С.222–223, 247–249; Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки 12–14 століть // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т. 231. – Львів, 1996. – С. 243, 247; Гаврилюк О. Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С.24; Терський С. Два маловідомі перстні-печатки з 14 ст. // Шоста наукова геральдична конференція. – Львів, 1997. – С.90; Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich. – Kraków, 1899. – S. 260, 262, 322; Длугош Я. Грюнвальдская битва. – Москва–Ленинград, 1962. – С.89; Długossii I. Opera omnia. – Vol.13. – Cracoviae, 1877. – С. 39; Heymowski A. Herby polskie w stocholmskim Codex Bergshammer // Studia Źródłoznawcze. – Т. 12. – Warszawa, 1968. – S.80–81, 83–84; Heymowski A. Herby polskie w brukselskim Armorial Lyncenich // Studia Źródłoznawcze. – Т. 29. – Warszawa, 1985. – S. 114–116.

42. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 854, 862, 878; Спр. 187. – Арк. 870, 878, 1231; Спр. 197. – Арк. 462.

43. ЦДІАЛ України. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 243.

44. ЦДІАЛ України. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 1707; Спр. 196. – Арк. 3147; Спр. 197. – Арк. 674, 1691; Спр. 585. – Арк. 695; Спр. 586. – Арк. 955, 958, 966; Спр. 622. – Арк. 12.

45. Volumina Legum. – Vol. 5. – Petersburg, 1860. – S.188.

46. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 11701.

47. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 22014. – Арк. 75, 79.
48. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 22014. – Арк. 134.
49. Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – С. 47; Цітоў А. Наш сімвал – Пагоня. Шлях праз стагоддзя. – Мінск, 1992. – С. 24.
50. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 8047.
51. Gumowski M. Pieczęcie królów polskich. – Warszawa, 1910. – S.13–14; Żebrawski T. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Kraków, 1865. – S.44–45.
52. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 8049; Спр. 8050; Спр. 8059; Спр. 8060.
53. НБУВ, ІР. – Ф. 2, Спр. 22012; Спр. 22015; Спр. 22016; Спр. 22019; ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 633.
54. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 7358; Спр. 7360; Климкевич Р. Герби Підляшшя і Полісся // Український історик. – 1965. – Ч. 1–2. – С. 65; Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – С. 48; Цітоў А. Наш сімвал – Пагоня. Шлях праз стагоддзя. – Мінск, 1992. – С. 24.
55. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 28576.
56. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 6922; Спр. 7316.
57. ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк.1 зв.
58. ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк.1 зв.
59. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – Выпуск 1. – К., 1899. – С. 4.
60. Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – С. 46; Цітоў А. Наш сімвал – Пагоня. Шлях праз стагоддзя. – Мінск, 1992. – С. 24.
61. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 7383; Спр. 7943; ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 2, 7.
62. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 7332; Спр. 7625; Спр. 7635; Спр. 7636.
63. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 6936; Спр. 7347.
64. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 27979.
65. Stemmata polonica. Rękopis № 1114 Klejnotów Długosza w bibliotece Arsenalu Paryżu. – Warszawa, 1926.
66. Вестник геральдиста. – 1991. – № 1. – С. 7–9.
67. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 23391; Спр. 28578; Спр. 28580.
68. НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 22014; Спр. 22017; Спр. 22020.

1. Берестейське воеводство (1662 р.)

5. Брацлавське воеводство (1775 р.)

9. Володимирський повіт (1589 р.)

2. Пинський повіт (1668-1674 рр.)

6. Волинське воеводство (1634 р.)

10. Володимирський повіт (1608 р.)

3. Пинський повіт (1733 р.)

7. Волинське воеводство (сер. XVII ст.)

11. Володимирський повіт (1624-1628 рр.)

4. Брацлавське воеводство (1628-1645 рр.)

8. Волинське воеводство (1785 р.)

12. Володимирський повіт (1655 р.)

13. Володимирський повіт (1663-1780 рр.)

17. Київське воєводство (1614-1645 рр.)

21. Мінське воєводство (поч. XVII. ст.-1665 рр.)

14. Кременецький повіт (1580 р.)

18. Київське воєводство (1699-1743 рр.)

22. Мінське воєводство (1620 р.)

15. Кременецький повіт (1589-1636 рр.)

19. Київський повіт (1790 р.)

23. Мінське воєводство (1633 р.)

16. Луцький повіт (1605-1660 рр.)

20. Київське воєводство (1794-1796 рр.)

24. Річицький повіт (1635 р.)

25. Подільське воєводство (1631-1790 рр.)

27. Летичівський повіт (1631 р.)

29. Львівська земля і Жидачівський повіт

26. Камінецький повіт (1795-1800 рр.)

28. Галицька земля (1673-1697 рр.)

30. Львівська земля і Жидачівський повіт (1674-1764 рр.)

Oleg Odnorozhenko

UKRAINIAN LAND HERALDRY OF XVI-XVIII CENT.

BASED ON SPHRAGISTIC SOURCES

On the basis of learning and sources study analysis of sphragistic materials the use of the signs of land on military, land signets of XVI-XVIII cent. being researched.